

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.4>

СВІДОК ЯК УЧАСНИК ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ (VIII СТ. ДО Н.Е. – V СТ. Н.Е.)

Головач А.Й.,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Головач А.Й. Свідок як учасник цивільного процесу Стародавнього Риму (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.).

Вказується, захист прав та інтересів людини виник значно раніше за появу державних інституцій та судової системи. У додержавний період відновлення порушених прав здійснювалося безпосередньо потерпілими особами.

Стаття націлена на дослідження процесуально-правового статусу свідка в римському цивільному процесі. Відзначається, що питання захисту прав було характерним для додержавного суспільства, але не завжди для цього потрібні були докази, оскільки тоді захист проводився у формі самосуду. Пізніше, коли почали звертатися до сторонніх осіб для вирішення конфлікту, інститут доказів стає актуальним, але тоді вони відзначалися символічністю та церемоніальністю. Докази не стільки були націлені на встановлення важливих обставин справи, скільки відновлення гармонії в общині. І тільки після того, як суд почав дійсно цікавитися фактами минулого із взаємовідносин сторін, в людському суспільстві почали закріплюватися докази в їх сучасному уявленні. Одним із найбільш поширених доказів у ранніх суспільствах були показання свідків, використання яких у давньоримському суспільстві набуло настільки досконалої форми, що було запозичено країнами Західної Європи у більш пізній період.

Стверджується, що римське право диференційовано підходило до визначення кола осіб, які могли бути свідками. Досліджуються умови, за наявності яких особи допускалися до дачі показань у римському цивільному процесі.

Автор всіх осіб, які не допускалися до надання показань свідків ділить на дві великі групи: абсолютно нездатні та відносно нездатні. До перших включають фізично чи розумово неповноцінні особи, злочинців, непристойних жінок тощо. До других відносили родичів сторони, вільновідпущеників проти патронів і т.п. Дана класифікація мала практичне значення, бо перших сторони могли відводи зі справи, а щодо других перевіряли добровільність їх допиту в якості свідків.

У статті наводяться приклади з матеріального та процесуального права, норми яких вимагали посвідчувати за допомогою свідків факти матеріально-правового чи процесуального характеру.

Проводиться класифікація свідків за ступенем зобов'язаності та правовим статусом. Досліджуються процесуальні наслідки визнання особи *intestabilis*.

Ключові слова: римське право, цивільний процес, свідок, судові докази, юридичні факти.

Golovach A.Y. Witness as a participant in the civil process of Ancient Rome (8-th century bc – 5-th century ad).

It is indicated that the protection of human rights and interests arose much earlier than the emergence of state institutions and the judicial system. In the pre-state period, the restoration of violated rights was carried out directly by the injured parties.

The article aims to study the procedural and legal status of a witness in Roman civil proceedings. It is noted that the issue of protecting rights was characteristic of pre-state society, but evidence was not always required for this, since then the protection was carried out in the form of a lynching. Later, when they began to turn to outsiders to resolve the conflict, the institution of evidence became relevant,

but then it was characterized by symbolism and ceremoniality. Evidence was not so much aimed at establishing important circumstances of the case as at restoring harmony in the community. And only after the court began to really take an interest in the facts of the past from the mutual relations of the parties, evidence began to be consolidated in human society in its modern representation. One of the most common evidence in early societies was witness testimony, the use of which in ancient Roman society acquired such a perfect form that it was borrowed by the countries of Western Europe in a later period. It is argued that Roman law took a differentiated approach to determining the circle of persons who could be witnesses. The conditions under which persons were allowed to give testimony in Roman civil proceedings are investigated.

The author divides all persons who were not allowed to give witness testimony into two large groups: absolutely incapable and relatively incapable. The first include physically or mentally disabled persons, criminals, indecent women, etc. The second included relatives of the party, freedmen against patrons, etc. This classification was of practical importance, because the first parties could be removed from the case, and the voluntariness of their interrogation as witnesses was checked in relation to the second.

The article provides examples from substantive and procedural law, the norms of which required the verification of facts of a substantive or procedural nature with the help of witnesses.

The witnesses are classified according to the degree of obligation and legal status. The procedural consequences of recognizing the person as *intestabilis* are *intestabilis*.

Key words: Roman law, civil proceedings, witness, judicial evidence, legal facts.

Постановка проблеми. Людина почала цікавитися захистом своїх прав та інтересів задовго до появи держави та державного судочинства. Тоді питання їхнього відновлення було справою самих осіб, які постраждали від правопорушення. Як правило, воно відбувалося у вигляді самосуду, найрізкішою формою якого був інститут таліону, норми якого регламентували право помсти [1, с. 176]. Для самосуду, зазвичай, докази були не потрібні, позаяк правопорушення вчинялося на очах у потерпілого. Потреба в них починає виникати, коли для вирішення конфлікту звертаються до третьої (сторонньої) особи. Але не одразу. У період первісно-общинного ладу зверталися для врегулювання спору до глави патріархальної сім'ї, старійшини роду, вождів племені тощо (залежно від того, в межах якої соціальної групи виникав конфлікт). Докази цього архаїчного етапу розвитку процесуального права істотно відрізнялися від сучасних: вони відзначалися символічністю, демонстративністю та церемоніальністю. Завдання суду було не стільки вирішити спір по суті на підставі встановлених за допомогою доказів фактів, скільки примирити сторін та відновити гармонію в общині. Вся система доказів базувалася на міфологічних віруваннях та забобонах, які були мірилом соціальної поведінки та справедливості того часу. До них можна було віднести судові поєдинки, судові ордалії, присягу тощо [2, с. 15]. При таких доказах справу вирішував не суддя. Він тільки констатував результат. Такими доказами апелювали до богів або намагалися знайти справедливість у певних, поширених віруваннях. Дуже доречно з цього приводу зазначав С. Пахман: «божество, беручи безпосередню участь у всіх діях людських та у вирішенні спірних відносин, повинно вказати, на якій стороні істина та викрити брехню» [3, с. 24].

Ситуація міняється кардинально, коли людина починає вводити у формальні рамки те, що раніше залишала на відкуп своїм богам. Істину в судовій справі мали встановити на підставі ряду процесуальних правил. Відповідь на питання (рішення суду як реакція на позов) мала бути раціональною. Для цього первісні суспільства починають запроваджувати таку систему судових доказів, що базуються на логічних умовиводах: показання свідків, речові докази, письмові докази тощо. Одним із таких суспільств, де існувала чітка та всебічно розроблена система судових доказів, було давньоримське суспільство. В їхньому праві інститут судових доказів та доказування отримав такий розвиток, що був в подальшому запозичений багатьма країнами Західної Європи.

Стан опрацювання. Дослідженням процесуально-правового статусу свідка в цивільному процесі Стародавнього Риму займалися такі науковці як В.І. Борисова, Л.М. Баранова, В.М. Вовк, М.В. Домашенко, І.В. Драган, Р.А. Калюжний, В. Макаруч, Чезаре Санфіліппо тощо. Але не всі питання, які стосуються даного учасника цивільного процесу, його місця та ролі в судовому механізмі захисту порушених прав та інтересів за римським правом отримали відповідь чи однозначне вирішення. Саме тому автор вирішив звернутися до цієї, вкрай цікавої теми дослідження та розібратися з процесуальною фігурою такої особи як свідок за римським правом.

Метою статті є вивчення процесуально-правового статусу свідка як учасника цивільного процесу за правом Стародавнього Риму, проведення їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Показання свідків за римським правом відносили до дуже важливих засобів доказування, внаслідок чого їх використовували у всіх трьох формах цивільного процесу: легісакційного, формулярного та екстраординарного. Значення цього засобу доказування полягало в тому, що багато людей у Стародавньому Римі не вміли писати, а тому більшість юридичних дій (у тому числі й у судочинстві) вчинялося у присутності сторонніх осіб, які могли засвідчити те, що вони бачили. Зокрема, римське право знало три форми шлюбної церемонії: релігійний обряд, манципація та за набувальною давністю. Оскільки тільки перші дві призводили до встановлення влади чоловіка над жінкою одразу, а не з спливом певного проміжку часу, для їх проведення вимагали певну кількість свідків: десять для першої та п'ять для другої [4, с. 47]. Дані свідки повинні були засвідчити дотримання всіх необхідних формальних дій для виникнення шлюбу. Наприклад, давньою формою укладення світського шлюбу (способом манципації) в Стародавньому Римі була коємція (coemptio), за якої чоловік купував собі жінку в її батька чи інших її родичів чоловічої статі. У присутності свідків та ваговщика необхідно було промовляти ритуальні слова («Я заявляю, що ця жінка належить мені по праву квіритів...»), які засвідчували передачу прав на жінку від одного чоловіка іншому. До II ст. коємція мала характер звичайного договору купівлі-продажу, за яким відбувалося передача права власності. Для чого й кликали свідків. Але потім, як зазначав Гай, вона набула характеру фікції [4, с. 117]. Для розірвання шлюбу також вимагали свідків (сім осіб) для поширення цієї інформації, тобто надання публічного розголосу. Робилося це для того, щоб при повторному одруженні всі знали про відсутність однієї перешкоди до укладення шлюбу: римське право дозволяло тільки моногамні шлюби.

Незважаючи на те, що в більшості випадків свідків запрошували для засвідчення фактів, які опосередковували матеріальні відносини осіб, їх могли залучати для засвідчення й процесуальних, а не тільки матеріально-правових фактів. Наприклад, у легісакційному процесі на стадії *jus* (це перша стадія), все що в ній відбувалося мали засвідчити свідки (зокрема, визнання позову відповідачем), а на наступному етапі вони мали підтвердити все те, що відбулося на першій стадії [5, с. 59].

Цікаво, але навіть, коли учасники правовідносин знали письмо, все-рівно вимагали свідків для засвідчення певного факту. Приміром, для чинності письмового договору іпотеки приватного характеру вимагали присутності не менше трьох свідків [5, с. 119]. Подібне правило вказує, що в цій ситуації письмовий доказ розглядався доказом другого сорту перед показаннями свідків, наявність яких не тільки робила правомірним юридичний акт, але й створювала умови для їх використання в майбутньому при виникненні спору. Або, в більш пізній період римський процес знав протоколювання процесуальних дій. Незважаючи на це, деякі з них вчинялися у присутності свідків, які могли в подальшому засвідчити вчинення такої процесуальної дії. До прикладу, у формулярному процесі претор, вислухавши претензії обох сторін, здійснював правову кваліфікацію спору та робив коротку доповідну записку судді (формулу), яка в присутності свідків передавалася позивачеві [4, с. 106]. Важливість цього факту полягала в тому, що після отримання формули позивач позбавлявся права на повторне подання того самого позову до відповідача, тобто його право на позов вичерпувалося. Тому необхідно було достеменно знати, що він ним скористався. Для чого й кликали свідків.

Якщо для фіксації процесуального факту, зазвичай, достатньо було одного свідка, то для підтвердження матеріально-правового факту вимагали групу свідків. Коли факт мав бути підтверджений групою осіб, важливо, щоб вони при цьому були присутні одночасно, що їхнім показанням надавало більшої достовірності. Наприклад, якщо заповіт складала неписемна особа, треба щоб її воля була озвучена у присутності восьми осіб. У виняткових випадках для фіксації факту могли допускати почергову, а не одночасну присутність свідків. Так, за конституцією імператора Діоклетіана 290 р., коли робилися заповіді під час епідемії (*testamentum pestis conditum*), свідків для підтвердження такого заповіту запрошували по одному, щоб уникнути поширення хвороби [4, с. 227].

Через можливість засвідчити як матеріальні, так і процесуальні юридичні факти, показання свідків відносили до одного з найбільш поширених та авторитетніших засобів доказування в цивільному процесі Стародавнього Риму. Але, щоб суди могли використовувати показання свідків належним чином, норми римського права чітко розробили положення про те, хто міг бути свід-

ком, кого не можна допускати до дачі показань, хто міг від них відмовитися, показання яких осіб слід ставити під сумнів, за яких підстав свідка можна було відвести тощо. Отже, в римському праві існував диференційований підхід щодо залучення чи не залучення осіб у цивільний процес у якості свідків.

За загальним правилом, свідком міг бути хто завгодно, навіть раб. Можливість раба, виступати свідком, перетворює його на учасника цивільного процесу, що вказує на існування норм у римському праві, які наділяють раба суб'єктністю [6], хоча, за загальним правилом, раб виступав об'єктом, а не суб'єктом правовідносин («servi res sunt»). Головне, щоб свідок, у тому числі й раб, був фізично та розумово повноцінним, що мало гарантувати отримання від нього достовірних показань. Фізична неповноцінність не тільки пов'язувалася з фізичними вадами (наприклад, відрізаний язик, що не давав свідку можливість говорити або глухий з народження), але й недосягненням певного віку (як правило, 20-ти річного). Не відповідність особи даним вимогам давало сторонам право заявляти відвід свідку, що перетворювало його на істотний інструмент верифікації осіб, яких запрошували для дачі показань.

Всіх осіб, яких не допускали до свідчень за римським правом можна було поділити на дві групи: абсолютно нездатні та відносно нездатні.

Абсолютно нездатними визнавалися особи, які ні за яких умов не могли виступати свідками в цивільному процесі. До таких відносили осіб, що не відповідали головній умові, яка висувалася свідку: фізично чи розумово неповноцінні особи. Крім них, до дачі показань у якості свідків не допускали таких осіб:

- 1) засуджених за судовим рішенням через вчинення злочину;
- 2) осіб, яких звинувачували у вчиненні злочину;
- 3) особи, які не досягли 20-ти річного віку;
- 4) непристойні жінки;
- 5) особи з будинку того, хто звинувачує;
- 6) особи, яких примусили давати показання;
- 7) особи, що раніше давали показання проти сторони;
- 8) особи нижчого стану проти представників вищого стану;
- 9) адвокати не могли давати показання у справі, де фігурував їхній клієнт на його користь;
- 10) управителі майна на користь того, чийм майном вони керували;
- 11) особи у власній справі.

Як бачимо, причини, які не допускали до дачі показань вказаних осіб могли бути найрізноманітніші: від бажання гарантувати отримання достовірних показань чи з моральних переконань, до привілеїв еліти або захисту професійних інтересів. Варто зауважити, що перелік осіб абсолютно не здатних до надання показань не був сталим. Приміром, у більш пізній період римської держави до показань допускали малолітніх осіб, але їх розглядали як свідків під сумнівом.

Відносно нездатними виявлялися особи, які за загальним правилом не могли виступати свідком у справі, але за певних умов їх допускали до свідчень. Так, свідком не могла бути особа, що мала родинні відносини з стороною справи, яка викликала її для дачі показань. Розумність такої заборони очевидна: треба було гарантувати достовірність показань свідка, який, під впливом родинних зв'язків, міг збрехати. Тому в цій ситуації приватний інтерес (збереження нормальних, дружніх відносин між родичами) переважав над публічним (винесення обґрунтованого рішення у справі на базі показань свідка), якому римський закон надавав пріоритет. Разом із тим, закон Юлія передбачав таке правило для державних судів: «ніхто не має бути викликаний проти своєї волі для надання показань проти тестя, зятя, вітчима, пасинка, двоюрідного брата, двоюрідної сестри, двоюрідного племінника та тих, хто перебуває у більшій степені споріднення або свояцтва, і що не повинні бути примушені давати показання свідка патрони проти вільновідпущеника та вільновідпущеники проти своїх патронів». Так, вільновідпущеник (*libertini*) не міг свідчити проти свого патрона, який звільнив його з рабства не тільки через велику подяку, що він відчував до нього, але й в силу того, що «ліберт був зобов'язаний надавати своєму патрону послух, був підпорядкований його дисциплінарній владі, повинен був приходити йому на допомогу в разі збіднення патрона, не міг притягати його до суду без особливого дозволу магістрата (посадової особи) й т.п.» [7, с. 12], тобто даний свідок був залежним від свого патрона. З іншого боку, діти вільновідпущеника – могли виступати свідками, оскільки з моменту свого народження вони вважалися *ingenui*, тобто вільнонародженими. Отже, головною умовою для допиту таких свідків є їх згода надати показань

ня, адже за римськими законами надання показань є обов'язком свідка, невиконання якого тягне за собою покарання у вигляді конфіскації майна.

За вищевказаним критерієм (ступенем зобов'язаності) всі свідки поділялися на дві категорії: перші повинні були являтися в обов'язковому порядку (*in iudicio*), а другі – мали право давати показання, а тому їх явка носила добровільний характер. Це був свого роду процесуальний привілей, передбачений для свояків відповідача, його клієнтів чи когнатів. Не залежно від поділу свідків на обов'язкових та добровільних, їхні показання в цивільному процесі мали однакову юридичну силу.

В якості свідків могли виступати не тільки приватні особи, але й чиновники. Так, Сенат закріпив правило, за яким у справах про подружню зраду свідком мав виступити претор. За вказівкою імператора Константина письмове повідомлення позивача відповідачу про початок спору з зазначенням підстав матеріально-правових вимог надавалося у присутності працівників суду, що виступали свідками цієї процесуальної дії. Або, з II ст. н.е. кожен громадянин повинен був повідомляти про народження у нього дітей спеціальних чиновників у Римі чи провінціях [8].

У римському праві існувало явище, коли правом скористатися свідком, а відтак і його показаннями, було доступно не всім особам. Зокрема, вже за законами XII таблиць особу могли визнати *intestabilis*, тобто ненадійною (VIII, 22). Таке могло стати, коли особа, що була запрошена як свідок для посвідчення договору, в подальшому в суді відмовлялася засвідчити його дійсність [9]. Така людина не тільки втрачала на майбутнє можливість виступати свідком у суді, але й не мала право сама їх запрошувати для посвідчення договорів. Подібний негативний наслідок практично паралізував можливість такої особи брати участь у цивільному обігу, де більшість договорів укладалася у присутності свідків. Пізніше *instabilitas* стало покаранням ще й для осіб, винних у складанні та поширенні наклепів (*carmen famosum*) [7, с. 13].

Висновки. У римському цивільному процесі могли бути задіяні багато учасників, одним із яких виступав свідок. Він, як і тепер, повинен засвідчувати за необхідності юридичні факти, що вчинялися в його присутності. За допомогою показань свідків встановлювали обставини судової справи, які вказували на те, що саме відбувалося між сторонами: як виникали, мінялися та припинялись їхні правовідносини. Для суду це було важливо, оскільки суддя, не будучи учасником спірних матеріальних відносин, особисто не сприймав обставини, що зв'язували сторін. У цьому відношенні для нього показання свідків є джерелом інформації про факти минулого, пізнати які він міг тільки за допомогою такого свідка. Але свідків запрошували не тільки для фіксації матеріально-правових, але й процесуальних фактів, навіть у тому разі, якщо учасники правовідносин володіли письмом. Необхідність фіксації процесуальних фактів, які відбувалися перед суддею за допомогою свідків вказувало на важливе значення тієї чи іншої процесуальної дії.

Показання свідка відносили до найбільш поширеного та авторитетного засобу доказування, а тому норми римського права доволі прискіпливо визначали коло осіб, які могли бути свідком, осіб, що ним не могли виступати та свідків під сумнівом. Своєрідністю свідка як учасника цивільного процесу Стародавнього Риму було те, що ним без будь-яких обмежень міг виступати раб, в той час як вільновідпущеник щодо свого патрона допускався до дачі показань тільки за його згоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Драган І.В. Динаміка та проблеми еволюції інституту покарання в умовах суспільного розвитку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 3. С. 174–181. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2024/28.pdf (дата звернення: 06.09.2025).
2. Зеленька Е.С. Інститут оцінки доказів у цивільному процесі: дис. ...канд. юрид. наук. Ужгород, 2014. 221 с.
3. Пахман С. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. Москва: Вь университетской типографии, 1851. 212 с.
4. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
5. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.

6. Головач А.Й. Винятки з принципу «servi res sunt» в праві Стародавнього Риму. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2025. № 1. С. 169–173.
7. Макаrchук В. Civis Romanus sum (Я – громадянин Риму). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 3(35). С. 9–18.
8. Cesare Sanfilippo. Istituzioni di diritto romano. Rubbettino, 2002. 424 p.
9. Leges XII tabularum. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html (дата звернення: 06.09.2025).